

**ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЦЕДУРИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
ЯК ЧИННИК ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО
СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ**

Досліджено питання диференціації кримінально-процесуальної форми в аспекті зменшення ступеня примусу в змісті процесуальної діяльності як чинника, що сприяє гуманізації кримінального судочинства.

Исследован вопрос дифференциации криминально-процессуальной формы в аспекте уменьшения степени принуждения в содержании процессуальной деятельности как фактора, который способствует гуманизации уголовного судопроизводства.

Problem of differentiation of criminal procedural form in the aspect of decreasing the level of compulsion in the content of procedural activity as a factor that favours criminal procedure is researched.

Подальша демократизація та гуманізація системи вітчизняного кримінального судочинства безпосередньо пов'язана із вдосконаленням процедури кримінального провадження, що має на меті включення в кримінально-процесуальну діяльність нових, більш ефективних, таких, що засновані на демократичних та гуманних принципах, форм та методів її здійснення. У цьому контексті в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів безпосередньо було вказано, що правила судочинства не повинні бути переобтяжені формальностями, а

для забезпечення права особи на швидке поновлення своїх прав, особливо в нескладних справах, судову процедуру доцільно спростити там, де таке спрощення не порушуватиме інтересів сторін у справедливому вирішенні справи [1]. І слід відзначити, що одним з основних чинників, що забезпечать досягнення цього завдання, є продовження наукових пошуків резервів удосконалення кримінально-процесуальної форми, у тому числі й в аспекті її диференціації. Тому погодимося з В. Т. Маляренком, що при розробленні нового Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) ставиться за мету створити таку процедуру досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ, яка б відповідала міжнародним стандартам, досягненням вітчизняної і зарубіжної науки в галузі процесуального права, потребам слідчої і судової практики [2, с. 327]. Із позицією В. Т. Маляренка пов'язана точка зору М. А. Погорецького, у якій фактично знаходить своє обґрунтування потреба розроблення нової процедури досудового розслідування і судового розгляду. Так, М. А. Погорецький прямо вказує на те, що саме недосконалість процесуальної форми, як показує практика, є однією з причин зловживань у кримінальному процесі, а також однією з причин судово-слідчих помилок та неефективності функціонування норм кримінального судочинства [3, с. 33].

Отже, є всі підстави вести мову про те, що в умовах продовження судово-правової реформи в Україні одним з перспективних, фактично основних напрямків удосконалення кримінального судочинства є розроблення та запровадження більш ефективних та дієвих процедур кримінального провадження, де, за своєю сутністю, це питання пов'язується з удосконаленням кримінально-процесуальної форми. Так, свого часу в Концепції судово-правової реформи в Україні було відмічено, що головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади є перебудова судової системи, створення нового законодавства, удосконалення форм судочинства [4]. Але, як показує досвід реалізації судово-правової реформи, ці положення не були реалізовані в повному обсязі, що обумовлює актуальність подальших досліджень шляхів та форм удосконалення процедури кримінального провадження.

Вважаємо, що вирішення питання вдосконалення форм судочинства безпосередньо пов'язане із загальнодержавним завданням реформування кримінально-процесуального права та врегульованого ним кримінального судочинства. Щодо останнього, то, як слушно відмічено, правове регулювання кримінального судочинства в Україні залишається нереформованим ще з радянських часів: КПК України 1960 р., незважаючи на деяке

оновлення, не відповідає вимогам захисту прав людини відповідно до європейських стандартів, і проблема тут не в тому, що він прийнятий у минулому столітті, а в тому, що він морально застарів і не відповідає ідеології та умовам життя нової держави [4; 5, с. 13]. Причому слід відзначити, що однією із засад реформування кримінального судочинства, а відповідно, і кримінально-процесуальної форми, яка свого часу була віднесена до основних принципів Концепції судово-правової реформи в Україні поряд із радикальним реформуванням процесуального законодавства та його деідеологізуванням, було визнано і наповнення процесуального законодавства гуманістичним змістом [1].

Проблеми реформування кримінального судочинства завжди привертали увагу науковців та практиків, зокрема ці питання досліджувалися в працях Ю. П. Аленіна, С. А. Альперта, О. М. Бандурки, Т. В. Варфоломєєвої, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Є. Г. Коваленко, В. Г. Лукашевича, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, О. Р. Михайленка, М. М. Михеєнка, В. В. Молдована, В. Т. Нора, Г. М. Омеляненко, Д. П. Письменного, М. А. Погорецького, М. І. Сірого, В. М. Тertiшника, В. П. Шибіка, О. Г. Шило, М. Є. Шумила та інших науковців. При цьому основна увага в наукових дослідженнях приділялася виявленню як загальних, так і окремих напрямків удосконалення кримінального судочинства та його інститутів. Але, як показує аналіз останніх публікацій з даної тематики, висвітлення цих питань не провадилося з точки зору взаємозв'язку процесу реформування кримінального процесу та його гуманізації, впливу цього принципу права на форму кримінально-процесуальної діяльності. З цього приводу відмічено, що й досі поза увагою науковців залишається вплив правового гуманізму на формування кримінально-процесуального права і практики його застосування під час проведення судово-правової реформи в Україні [6, с. 2].

Саме тому метою цієї статті обрано дослідження питання диференціації процедури кримінального провадження як чинника гуманізації кримінального судочинства в Україні. І така постановка питання є цілком обґрунтованою, бо, на жаль, з плином часу питання гуманізації кримінального судочинства, яке було покладено в основу Концепції судово-правової реформи в Україні, якось відходить на другий план, начебто втрачаючи свою актуальність. Але це не так. І якщо визнати існування гуманізму як принципу права, а воно так і є, то слід визнати й факт, що цей принцип не може не знайти свого відповідного відображення у сфері кримінального судочинства.

Що стосується розуміння самого поняття «гуманізм», то в одному з його значень воно тлумачиться як ставлення до людини,

пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність [7, с. 493]. І саме з таким сутнісним значенням принцип гуманізму і був сприйнятий у праві, де його центральним моментом є людина, ставлення до неї та забезпечення правовими засобами її потреб. Звісно, погодимося із думкою, що слід також врахувати специфіку вживання терміна «гуманізм», який знаходить свій прояв у філософських, політичних, економічних, релігійних, художньо-творчих доктринах, але поряд із цим має значення принципу юриспруденції [6, с. 8–9]. І саме тому, досліджуючи кримінально-процесуальне право, кримінальне судочинство, які, безумовно, є правовими явищами, ми основну увагу зосередимо на змісті гуманізму як принципу юриспруденції.

Відповідно, щодо змісту гуманізму як правового принципу, який у нього вкладається в юридичній літературі, то як показує аналіз визначень цього поняття, він характеризується наступним рисами: визнання цінності людини, її прав та свобод; гуманне ставлення до особи; закріплення в праві прав, свобод людини як самостійних цінностей; спрямованість механізму правового регулювання на пріоритетне забезпечення прав та свобод людини; введення відповідної системи гарантій прав та свобод людини; врахування в правовому регулюванні гармонійного співвідношення інтересів особи, суспільства та держави [6, с. 7; 8, 224–225; 9, с. 201; 10, с. 107; 11, с. 162].

Отже, є всі підстави для висновку, що виконання завдання з наповнення процесуального законодавства гуманістичним змістом безпосередньо пов'язується з імплементацією, належним правовим закріпленням наведених вище складових правового принципу гуманізму в кримінально-процесуальне право, введенні їх у кримінально-процесуальну форму в якості її складових елементів. І це є закономірним процесом, адже, як слушно відзначають науковці в літературі, кримінально-процесуальному порядку притаманні послідовний демократизм і гуманізм, характерні для правової держави [12, с. 16]. Відповідно, у сучасних умовах побудови в Україні суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави гуманізація процедури кримінального провадження є такою властивістю кримінально-процесуальної форми, яка їй іманентно притаманна.

Це, наприклад, підтверджується тим, що якщо проаналізувати виокремлені нами змістовні складові принципу гуманізму (закріплення прав, свобод особи, особливе поводження з нею, введення системи гарантій її прав, врахування інтересів особи, суспільства та держави тощо) в їх безпосередньому відношенні до кримінально-процесуальної форми, то ми можемо відмітити, що переважна більшість із них відображають той чи інший елемент кримінально-процесуальної форми. Наприклад, під

процесуальною формою в загальному вигляді розуміють визначений законом порядок провадження в кримінальні справи в цілому, порядок виконання процесуальних дій та порядок прийняття процесуальних рішень (коло органів осіб, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, зміст та порядок процесуальних дій) [12, с. 16; 13, с. 18].

Отже, у сучасних умовах реформування кримінального судочинства України гуманізм як властивість процесуальної форми не є чимось новим в аспекті її вдосконалення, він лише потребує свого більш широкого впровадження в існуючі процедури кримінального провадження. Він буде не тільки чинником вдосконалення вітчизняного кримінального судочинства, а й фактором підвищення рівня забезпеченості прав та законних інтересів осіб, яких залучено до провадження у кримінальній справі. У цьому контексті слушно відмічено, що кримінально-процесуальне законодавство надає державним органам таких владних повноважень, реалізація яких завжди тісно чи іншою мірою обмежує або ущемляє найбільш значимі конституційні права і свободи людини, яка потрапляє у сферу його діяльності, де найменші відступи від демократичних чи гуманістичних засад призводять до істотного ущемлення прав людини та заподіяння шкоди авторитету держави [14, с. 521]. Ця точка зору, з якою не можна не погодитися, зайвий раз підкреслює важливість та значимість питання подальшої гуманізації кримінально-процесуального права.

Що ж стосується аспекту розвитку кримінально-процесуальної форми, то одним з основних напрямків її вдосконалення є її диференціація. З цього приводу прямо вказано, що прагнення до диференціації кримінального судочинства – давня тенденція, що сягає своїм корінням у далеке минуле, яка характерна майже для всіх сучасних держав, а в її основі лежить передусім цілком зрозуміле бажання дотримуватися таких форм судочинства, які були б адекватні тяжкості і складності злочину, що розглядається, та тим правовим наслідкам, що можуть наступати в результаті такого розгляду [15, с. 28]. І саме цей процес визнається однією з основних тенденцій розвитку системи процесуального права, яка особливо чітко простежується в останні десятиліття [16, с. 143–148]. Прикладом цього є ціла низка рекомендацій Ради Європи, наприклад, рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» № R (87). Відповідно, є всі підстави для визнання того, що реалізація проявів гуманізму в кримінальному судочинстві найбільш широке своє застосування може знайти саме в напрямку диференціації кримінально-процесуальної форми.

Слід зауважити, що для наповнення процесуального законодавства гуманістичним змістом істотне значення має не тільки зменшення ступеня примусу в процесуальній діяльності, а також зменшення можливості потрапляння особи у сферу кримінального судочинства за скоєння незначних правопорушень, запровадження нових способів вирішення кримінально-правового конфлікту між особою і державою, введення більш гуманних форм та методів поведінки з особою, яка стала учасником кримінального судочинства тощо. І це цілком можна розглядати як прояв диференціації кримінально-процесуальної форми. Тому погодимося із А. В. Головком, який відзначає, що основним пріоритетом розвитку кримінально-правової та процесуальної науки і відповідного законодавства нашого часу став пошук оптимальних засобів вирішення виникаючого у зв'язку із вчиненням нетяжкого злочину конфлікту [17, с. 14]. І такий підхід є цілком виправданим, адже проблему подолання злочинності навряд чи можна вирішити лише за допомогою каральних методів та примусових заходів.

І як свідчить аналіз суспільної практики та досліджень учених, вирішення певних суперечок, а за своєю сутністю кримінально-правовий конфлікт, що розслідується в рамках кримінальної справи, і є суперечкою (наприклад, суперечкою між особами, між особою та державою), лише примусовими засобами без врахування інтересів його сторін не сприяє досягненню мети суспільного миру, не забезпечує включення повною мірою сторін конфлікту в його розв'язання як активних суб'єктів, не сприяє задоволенню їх інтересів [18; 19; 20]. А. М. Корнозова з цього приводу відзначає, що усвідомлення неефективності і ціннісної вразливості карального реагування на злочини призводить до того, що, незважаючи на зростання злочинності, магістральною тенденцією в кримінальній політиці багатьох країн стає пом'якшення покарання, зниження чисельності ув'язнених та ресоціалізація осіб, що порушили закон [21, с. 520]. Більше того, застосування заходів, які переважно орієнтовані на забезпечення їх ефективності лише за рахунок примусового впливу на особу, потребує значних фінансових та соціальних ресурсів, що пов'язується зі створенням організаційно-правового механізму забезпечення їх належної реалізації. Прикладом цього можна назвати існування таких запобіжних заходів, як затримання, тримання під вартою, та їх доволі широке застосування під час провадження у кримінальних справах. Звісно, що для певної категорії кримінальних справ вони є вкрай необхідними, але основна тенденція повинна бути спрямована на скорочення випадків їх застосування, бо сучасна держава, котра вважає себе демократичною, соціальною, правовою, повинна використовувати більш гуманні методи.

Саме тому в переважній більшості країн Західної Європи одним із напрямків розв'язання проблеми боротьби зі злочинністю є запровадження альтернативних засобів реагування на злочини та інші правопорушення, у тому числі й введення відмінних від звичайного кримінального провадження процедур [15, с. 28–34]. Зокрема, їх визначають так: альтернативні заходи кримінальної політики являють собою правомірну заміну основних традиційних елементів реакції держави на злочин і у відповідному випадку підлягаючих такому ж правомірному застосуванню при відмові від використання альтернатив або при відсутності таких альтернатив у правовій системі [17, с. 20–21]. Це правові засоби, що здатні вирішувати конфлікти, встановлювати суспільний мир, наприклад, таким засобом, що отримав доволі широке застосування в багатьох країнах світу, є відновне судочинство [21, с. 516–543].

Звідси як можливий варіант удосконалення кримінального судочинства в частині його гуманізації виступає розширення застосування відповідних правових альтернатив звичайному кримінальному переслідуванню, тим процедурам, формам та методам дій уповноважених державних органів, які широко використовуються зараз. Причому за своєю правовою природою ця альтернатива може істотно відрізнитися від звичайного порядку за рахунок істотно меншого ступеня примусу, котрий застосовується під час її реалізації. І є всі підстави вважати, що суттєву роль у цьому процесі відіграватиме належне співвідношення, баланс публічних (суспільства) та приватних (окремої людини) інтересів, адже кримінальне судочинство здійснюється в інтересах усього суспільства в цілому і окремої людини зокрема [2, с. 331–332; 22, с. 6]. Таким прикладом, на погляд автора, є розширення підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 45, 46 Кримінального кодексу), спроби заміни запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на електронне спостереження або домашній арешт, застосування процедур медіації між правопорушником та жертвою тощо. Більше того, є всі підстави трактувати співвідношення публічного і приватного як зміну форм та методів діяльності з таких, що власне притаманні публічно-організованій діяльності, на такі, що більше притаманні приватно-організованим формам діяльності. Це, зокрема, може мати місце в частині заповнення форм і методів розв'язання конфліктів та поведіння з особами, що опрацьовані в приватному секторі – суспільстві. І, як свідчить аналіз закордонного досвіду, такі форми широко використовуються в кримінальному судочинстві багатьох країн, зокрема у країнах Західної Європи [17, с. 52–186].

Повертаючись до існуючих альтернативних (відмінних за способом) форм вирішення кримінально-правового конфлікту,

які мають місце в інших країнах, зауважимо, що не всі вони можуть бути використані сьогодні в Україні: по-перше, це обумовлено тим, що в праві багатьох іноземних держав не проводиться відокремлення адміністративних правопорушень від злочинів, як це має місце в Україні: розгляд і тих, й інших здійснюється в рамках єдиної системи, яка, цілком виправдано у більшості випадків, допускає спрощення процедури розгляду або застосування позасудових заходів відносно незначних (адміністративних) правопорушень; по-друге, на відміну від вітчизняного кримінального процесу, у правових системах ряду країн має місце широке застосування принципу доцільності кримінального провадження (дискреційності переслідування); по-третє, у більшості країн до участі у вирішенні кримінально-правового конфлікту, забезпеченні прав сторін провадження широко залучаються представники громадянського суспільства (позадержавних організацій, представники місцевих громад тощо), на жаль, наша країна в цьому плані має значне відставання.

Безумовно, світовий досвід повинен бути використаний вітчизняним законодавцем у процесі подальшої судово-правової реформи в Україні, але його застосування без урахування власних здобутків та власного досвіду, а також чинних принципів правової системи України вважаємо неможливим. Тому погодимося з позицією, що орієнтація вітчизняної правознавчої науки на принципи правового гуманізму, політичного демократизму й лібералізму не означає механічного копіювання західноєвропейської правової традиції [6, с. 15–16]. На цій підставі, враховуючи основні національні засади побудови та організації вітчизняного кримінального судочинства [12, с. 52–79; 13, с. 39–57] та наведене вище, зазначимо, що подальше вдосконалення кримінального процесу в Україні, беручи до уваги потребу в його гуманізації, повинно включити в себе:

- збільшення частки справ приватного і приватно-публічного обвинувачення, що пов'язується з розширенням прав сторін (обвинувачення та захисту) щодо впливу на результати вирішення справи;

- розширення підстав звільнення особи від кримінального переслідування та відповідальності при наявності позитивних юридичних фактів (дій), що зумовляють не тільки закриття кримінальної справи (ст. 7², 8, 9 КПК України), а й взагалі передбачають можливість відмови в порушенні кримінальної справи при їх наявності (дискреційності кримінального переслідування);

- розроблення та впровадження нових засобів забезпечення виконання особами кримінально-процесуальних обов'язків (електронне спостереження, домашній арешт тощо);

– декриміналізацію малозначних, необережних злочинів та переведення їх до розряду адміністративних правопорушень поряд із процесом подальшої диференціації кримінальної відповідальності;

– заміну кримінального покарання осіб, які, наприклад, вчинили злочини невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, відповідними реабілітаційними заходами, подібними до примусових заходів виховного характеру, з одночасною регламентацією такого провадження;

– подальше розширення диференціації правил провадження для окремих категорій кримінальних справ (неповнолітні, обмежно осудні тощо).

Такі зміни не тільки забезпечать пріоритетність захисту прав, свобод та законних інтересів особи, а й сприятимуть гуманізації процедур кримінального судочинства, бо спроба вдосконалення цього виду правозастосовної діяльності насамперед повинна бути пов'язана з істотною зміною його концептуальних основ, форм і методів реалізації. Тому новий кримінальний процес та КПК України необхідно будувати як явища, які спрямовані на досягнення не лише власних цілей, а й цілей, що стоять перед суспільством та державою в цілому. Отже, перспективними напрямками наукових досліджень у цій сфері є опрацювання питань безпосереднього закріплення та реалізації в кримінально-процесуальному праві окремих складових принципу гуманізму, адже їх теоретичне вирішення та практична реалізація стане одним із факторів, що забезпечить належний захист прав, свобод та законних інтересів людини в кримінальному судочинстві.

Список літератури: 1. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 23. 2. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с. 3. Погорецький М. Новий КПК України: політичні, теоретичні та юридичні питання / М. Погорецький // Право України. – 2009. – № 2. – С. 29–35. 4. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. № 2296-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426. 5. Оніщук М. Судово-правова реформа: чи буде дано відповідь на виклик часу? / М. Оніщук // Право України. – 2003. – № 5. – С. 13–19. 6. Пепеляев С. Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / С. Г. Пепеляев. – К., 2005. – 17 с. 7. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 1: А–К / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-ге вид., виправл.]. – К. : Аконті, 2007. – 927 с. 8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. ; О. Ф. Скакун. –

Х. : Консум, 2001. – 656 с. **9.** Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев [и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с. **10.** Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций: в 2 т. Т. 1 / С. С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1972. – 396 с. **11.** Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, В. А. Малько. – М. : Юрист, 2004. – 512 с. **12.** Кримінальний процес України : підручник / за ред. Ю. М. Groшевого, В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – 496 с. **13.** Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : навч. посіб. / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2005. – 456 с. **14.** Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : навч. посіб. / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 576 с. **15.** Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – М. : Зерцало-М, 2002. – 528 с. **16.** Лукьянова О. Г. Теория процессуального права / О. Г. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – 243 с. **17.** Головкин Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве / Л. В. Головкин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 544 с. **18.** Курта Є. О. Компроміс на досудовому слідстві: поняття, види, криміналістичні прийоми досягнення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Є. О. Курта. – К., 2005. – 17 с. **19.** Соловйова О. Є. Примирення сторін у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О. Є. Соловйова. – Х., 2006. – 20 с. **20.** Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Житний. – Х., 2003. – 20 с. **21.** Судебная власть / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – 720 с. **22.** Groшевий Ю. Проблеми реформування кримінального судочинства / Ю. Groшевий // Право України. – 2009. – № 2. – С. 4–10.

Надійшла до редколегії 26.05.2010